

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԺԽՏՈՂԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ (1917-1918)¹

ԿԱՐԻՆԷ ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ

karineal@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

Հայոց Յեղասպանության քաղաքականության շարունակությունը Հա-րաային Կովկասում թուրք եղեռնագործների համար սկզբունքային նշա-նակություն ունեւ Հայկական Հարցի լուծման առումով, այլապէս անի-մաստ կը լինէր Արեւմտեան Հայաստանի հայաթափումը: Կասկածից վեր էր, որ Կովկասում ապաստանած եղեռնից մազապուրծ արեւմտահայու-թիւնն առաջին իսկ հնարատրութեան դէպքում կը մղուէր դէպի իր բնօր-րանը՝ ձեռնամուկ լինելով ծննդավայրի վերաշինութեանը: Պատերազմի աւարտական փուլում, երբ ականյայտ էր Գերմանիայի եւ Նրա դաշնակից Թուրքիայի պարտութիւնը, դա առաւել եւս հնարատր էր դարձել:

Ա. Համաշխարհային ընթացքում անվտանգութիւնն ապահովելու պա-տրուակով հայերին իրենց բնօրրանից տեղահան արած եւ ցեղասպանու-թեան ենթարկած Թուրքիան ոչ մի հիմք չունէր գաղթականների վերա-դարձն արգելելու: Մանաւանդ, որ այդ շրջանում Հայկական Հարցը կրկին դարձել էր միջազգային հարց եւ լայնօրէն քննարկոււմ էր Ռուսաստանի եւ եւրոպական շատ երկրների պետական մարմիններում, հասարակական-քաղաքական կազմակերպութիւններում, դիւանագիտական ոլորտներում²:

Հայաստանի ինքնորոշման իրատւնքի պաշտպանութեամբ հանդէս էին գալիս նշանատր քաղաքական գործիչներ Լյուդ Ճորճը, Ուտտո Ուիլսընը, Վլատիմիր Իլյիչ Լենինը: Վերջինս այն կապում էր Հայաստանից ռուսական զօրքերի դուրս բերման եւ Տաճկահայաստանից՝ պատերազմի ընթացքում թուրքական իշխանութիւնների կողմից երկրի խորքերը տեղահանուած հայերի անարգել վերադարձի հետ: 1917 Դեկ-տեմբերի 29ին Խորհրդային Ռուսաստանի Ժողկոմխորհը³ ընդունել էր «Թուրքահայաստանի Մասին» հրովարտակը, որով խորհրդային կառա-վարութիւնը յայտնում էր Ռուսաստանի կողմից գրաւուած Թուրքահայաս-տանի հայերի ազատ ինքնորոշման իրատւնքը՝ ընդհուպ մինչ լիակատար անկախութիւն, պաշտպանելու մասին: Այդ իրատւնքի կենսագործման համար Ժողկոմխորհն առաջին հերթին անհրաժեշտ էր համարում զօրքի դուրս բերումը Թուրքահայաստանից եւ հայկական Ժողովրդական ոստի-կանութեան անյապաղ կազմակերպումը՝ Թուրքահայաստանի բնակիչնե-րի անձնական ու գոյքային անվտանգութիւնն ապահովելու համար: Նա-խատեսոււմ էր կազմել Տաճկահայաստանի Ժամանակատր Ժողովրդական կառավարութիւն՝ հայ Ժողովրդի պատգամատրների խորհրդի ձեւով, ընտրուած դեմոկրատական սկզբունքով:

Հայկական Հարցը դարձել էր նաեւ ներքին հարց: Մասնատրապէս, 1917ի փետրուարեան յեղափոխութիւնից յետոյ, քաղաքական նոր իրավիճակում, Մայիսի 2-11ը երեսնում Արեւմտահայերի Առաջին Համագումարում քննարկման լայն առարկայ էին դարձել ոչ միայն բռնագաղթածներին երկիր վերադարձնելու, այլ նաեւ Թուրքահայաստանի վերաշինութեան, դպրոցական, կրթական, պետական, տնտեսական, մշակութային, յուշարձանների պահպանութեան հարցերը⁴:

Թուրքերի համար պակաս անհանգստացնող հանգամանք չէր Ռուսաստանի Ժամանակատուր Կառավարութեան կողմից ռուսական բանակի ազգայնացման գործը եւ հայկական զօրամիաւորումների ստեղծումը⁵: Դա լուրջ արգելք կարող էր հանդիսանալ Կովկասը գրաւելու Թուրքիայի մշտնջենական երազի ճանապարհին կանգնած հայկական խռչնդուտը վերացնելուն: Այդ երազի շուրջ էլ թուրքական դիւանագիտութիւնը 1917-18ին սկսում է կծկել ժխտողականութեան կծիկը, որի բազմաթիւ թնճուկների մէջ խեղդում է կովկասահայութեան եւ եղեռնից մազապուրծ արեւմտահայութեան մի ստուար զանգուած:

Ա. Համաշխարհայինի աւարտին, թուրքերի համար ստեղծուած անբարենպաստ միջազգային իրավիճակում, թուրքերը շարունակում են իրականացնել Հայոց Ցեղասպանութեան քաղաքականութիւնը՝ ժխտողական ռազմավարութեամբ, որի էութիւնը դիւանագիտական խաղերով, խարդաւանքներով իրենց իրական նպատակները թաքցնելն էր:

Այդ ռազմավարութեան ուսումնասիրութիւնն ունի թէ՛ գիտական, թէ՛ գործնական, եւ թէ՛ արդիական նշանակութիւն, այնքանով, որքանով որ այն հնարաւորութիւն է տալիս տեսանելի դաժնել նախ՝ Հայոց Ցեղասպանութեան ամբողջական պատկերը, իրականացման մեթոտները, ապա եւ՝ ժամանակակից Թուրքիայի ժխտողական քաղաքականութեան արմատները, ինչպէս նաեւ՝ չէզոքացնել թուրքական արդի ժխտողականութեան որոշ դրոյթներ: Այն պակաս կարեւոր չէ հայ պատմագիտական եւ հասարակական մտքի համար՝ տուեալ ժամանակաշրջանում Կովկասում տեղի ունեցած իրադարձութիւնները եւ գործիչներին ճիշտ գնահատելու, կարծրատիպերի վերածումը դատողութիւնները նորովի մեկնաբանելու եւ հայոց պատմութեան կնճռոտ հարցեր վեր հանելու առումով:

ԹԵՃՈՒԿ 1. ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Ա. Համաշխարհայինի աւարտական փուլում, թուրք ցեղասպանների բազմաթիւ թնճուկներով խճճուած ժխտողականութեան կծիկն իր մէջ խեղդեց արեւելահայութեան եւ արեւմտահայ գաղթականութեան մի ստուար զանգուած: Պատերազմը չյայտարարուած պատերազմով փոխարինելը թուրք ժխտողականութեան կծիկի առաջին թնճուկը դարձաւ:

Ռուսաստանի 1917ի հոկտեմբերեան յեղաշրջման նոր իրավիճակում, երբ ռուսները՝ ձգտելով համաշխարհային յեղափոխութեան գաղափարնե-

րով գրաւել անելի շատ տարածքներ քան կարող էին ռազմական միջոցներով, հանդէս են գալիս պատերազմի դէմ խաղաղութեան եւ հաշտութեան լուծումներով, փորձում շարունակել պատերազմը՝ ռազմական ու լուրտից տեղափոխելով գաղափարական դաշտ: Պատերազմը առիթ դարձրած եւ Հայոց Յեղասպանութիւնն իրականացրած Թուրքիան, օգտուելով դրանից, պատերազմը փոխարինեց չյայտարարուած պատերազմով:

Խորհրդային Ռուսաստանից անջատ գործելու մասին Անդրկովկասի կոմիսարիատի յայտարարութիւնից երկու օր յետոյ կովկասեան ճակատի թուրքական զօրքերի հրամանատարութիւնն առաջարկում է զինադադար, որը Նոյեմբերի 21ին ընդունում է Անդրկովկասի կոմիսարիատի կողմից⁶: Իսկ արդէն Դեկտեմբերի 5ին(18) Երզնկայում զինադադարի կնքումից անմիջապէս յետոյ հայկական տարածքները յայտնւում են չյայտարարուած պատերազմի վիճակում:

Զինադադարի հմտօրէն նախագծուած պայմաններով թուրքերը սկսում են կծկել թուրքական ժխտողական կծիկը: Մասնատրապէս, զինադադարի պայմանների 11րդ կէտում թուրքական հրամանատարութիւնն իր վրայ պարտաւորութիւն էր վերցնում. «...ծեղք առնել ամէն ջանքեր, որպէսզի սփիպի բրդերին կապարելու զինադադարի պայմանները: Բրդերի թշնամական գործողութիւնների դէպքում ռուսական զօրքերն իրենց սահմանագծում նրանց հանդէպ կը վարուին որպէս իշխանութիւնը չճանաչող աւազակներ»⁷: Սրանով թուրքերը մի կողմից կանխում են կոմիսարիատի հայ անդամների մտավախութիւնը՝ իբր թէ ապահովման երաշխիք տալով մահմետականների յարձակումներից, միւս կողմից՝ կեղծ լուրեր տարածելով մահմետականներին հայերի կողմից ճնշումների ենթարկուելու մասին, գրգռում են վերջիններին հայութեան դէմ: Իսկ նպատակը մէկն էր՝ նոր կազմատրուող հայկական ուժերի ստիպողական պատասխանի դէպքում մեղադրել նրանց աւազակային յարձակումներ իրականացնելու, խաղաղ մահմետականներին բռնութիւնների ենթարկելու մէջ՝ իրենց իրատւութիւնը վերապահելով զինադադարի պայմաններում շարունակել պատերազմը «քաղաքակրթութեան» պահպանութեան նպատակով:

Զինադադարն օգտագործելով ռազմական գործողութիւններին պատրաստուելու համար, օգտուելով ռուս զօրքերի բարոյալքման եւ քայքայուածութեան հետեանքով Կովկասեան ճակատի փլուզումից, Յունուարի 30ին (Փետր. 13) թուրքական զօրքերն առանց զինադադարը վերացրած յայտարարելու, ամբողջ ճակատով անցնում են յարձակման: Նոյն օրն իսկ գրաւում են Երզնկան, Փետրուարի 4ին՝ Բաբերդը, 8ին՝ Մամախաթունը:

Վեհիպ փաշան լաւ իմանալով որ ռուսական զօրքերն անկազմակերպ եւ խուճապահար լքել են ճակատը, յայտարարում է որ իրենք յարձակողական գործողութիւնները կը շարունակեն այնքան ժամանակ, քանի դեռ չեն հանդիպել ռուսական զօրքերի⁸: Ռուսական զօրքերի տեղը զբաղեցրած, նոր կազմակերպուող հայկական զնդերին եւ կամատրական ջո-

կատներին ու խմբերին վնասագերծելու համար Վեհիպ փաշան հայերի վայրագութիւնների մասին մտացածին փաստաթղթերով ռմբակոծում է կովկասեան ռուսական բանակի սպայակոյտը, անդրկովկասեան կոմիսարիատը, այլ մարմիններ: Նա գրելով կովկասեան բանակի հրամանատար Օդեշելիձէին՝ խնդրում է ձեռք առնել միջոցներ օսմանեան մուսուլման բնակչութեան պատուի, կեանքի ու գոյքի ապահովման համար, յանուն մարդասիրութեան եւ քաղաքակրթութեան⁹:

Վեհիպ փաշան, միաժամանակ Կովկասեան Ճակատի հրամանատար Պրժեւալսկուն ուղղուած նամակում, խեղաթիւրելով փաստերը գրում է հայերի բարբարոսութիւնների, թուրքական ազգաբնակչութեան նկատմամբ բռնութիւնների մասին: Նա թուրքերի յարձակումը համարում է մարդասիրութեան եւ քաղաքակրթութեան անհրաժեշտ պարտք, որը բնաւ չի հանդիսանում թշնամական գործողութիւն ռուսական բանակի դէմ¹⁰:

Վեհիպը, իհարկէ լաւ գիտէր, որ նոր կազմակերպուող հայկական զնդերը ռուսական բանակի ազգայնացուած զօրամիտւորումն են եւ հանդիսանում են ռուսական բանակի մասը: Այդ մասին նրան յիշեցնում է նաեւ Կովկասեան Ճակատի գլխաւոր հրամանատար Լեբեդիւսկին Փետրուարի 1ին իրեն ուղարկած հեռագրում՝ ցոյց տալով թուրքական կողմի փաստարկների սնանկութիւնը, զինադադարի խախտման ու օսմանեան բանակի յարձակման հիմնաւորման անհեթեթութիւնը¹¹:

Սակայն այս յիշեցումները չեն խանգարում թուրքերին շարունակել ռազմական գործողութիւնները, իրականում դուրս չգալով պատերազմից այն փոխարինել չյայտարարուած պատերազմով: Աւելին, շարունակելով հայութեան ոչնչացման քաղաքականութիւնը, ե՛ւ կանխում են ռուս հրամանատարութեան ազգային զօրամասեր ստեղծելու գործընթացը, ե՛ւ՝ Ռուսաստանից Անդրկովկասի անջատման քայլեր ձեռնարկում:

Չյայտարարուած այդ պատերազմի ամբողջ ընթացքում շարունակուող Բրեստ Լիտովսկի բանակցութիւններում¹² Ա. Համաշխարհայինում պարտուած Օսմանեան Թուրքիան իր պայմաններն է թելադրում Ռուսաստանին, որոնք սակայն արժանի հակահարուած չեն տեսնում վերջինիս կողմից: Վարպետօրէն օգտուելով ռուսների հոշակած «մարդասիրական» սկզբունքներից, որակելով ռուս պատուիրակներին հիանալի դիւանագէտներ եւ փորձուած պետական գործիչներ, հաճոյախօսելով նրանց թուրք դիւանագէտները իրենց պայմաններն են թելադրում Ռուսաստանին¹³:

Օսմանեան եւ ռուսական կառավարութիւնների համաձայնութիւնը, որի հետեւանքը հանդիսանալու էր հաշտութիւնը եւ յանգիստը եղբայրութիւնը, պարունակում էր հայերի համար անցանկալի միջանի կէտեր: Ռուսական բանակը դատարկում եւ Օսմանեան Կայսրութեան քաղաքացիական ու զինուորական իշխանութիւններին վերադարձնում էր պատերազմի ժամանակ իր գրաւած Օսմանեան Կայսրութեանը պատկանող ասիական բոլոր գաւառները: Ելնելով դրանից՝ Ռուսաստանը պարտաւորում էր մինչեւ

պատերազմը գոյութիւն ունեցած սահմանից հանել նշուած շրջաններում գտնուող բոլոր զօրքերը եւ քաղաքացիական հիմնարկները՝ սոյն պայմանագրի ստորագրման պահից 6-8 շաբաթուայ ընթացքում: 150 կամ ւաւելի կմ. երկայնքով սահմանը պաշտպանելու համար Ռուսաստանը պահում էր մէկ *դիւիզիա*¹⁴, զօրացրում բանակը եւ այն ուղարկում երկրի խորքը: Նաեւ պարտաւորում էր գլխովին ցրել ինչպէս Ռուսաստանում, այնպէս էլ օսմանեան գրաւած շրջաններում գտնուող ռուսահայերից եւ թուրքահպատակ հայերից բաղկացած զինուած ջոկատները: Ռուսաստանը չէր ունենալու մէկ *դիւիզիայից* ւաւելի զօրքերի կենտրոնացում ոչ սահմանի շրջակայքում, ոչ էլ Անդրկովկասում, նոյնիսկ վարժութիւնների համար մինչ հաշտութեան կնքումը: Դրան հակառակ, իր միա հակառակորդների դէմ պատերազմը ստիպուած շարունակող Թուրքիան պէտք է իր բանակը պահէր ռազմական վիճակում: Ռուսական նաւատորմիդը Սեւ Ծովում պէտք է ցրուէր:

Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագրի կնքումը թուրքական դիւանագիտութեան փայլուն յաղթանակն էր, այնքանով, որքանով որ թուրքական ժխտողականութեան կծիկն աւարտում է իր առաջին պտոյտը՝ նախապատրաստելով արեւելահայոց ցեղասպանութիւնը: Բացի նրանից, որ Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագրով թուրքերն հասնում են իրենց նպատակներին, նաեւ մեծ քայլ են կատարում Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու ուղղութեամբ: Այդ պայմանագրի կնքումով նաեւ ի չիք են դառնում հայ քաղաքական ուժերի Կովկասում հայկական իշխանութիւն ստեղծելու ջանքերը: 1917ի Դեկտեմբերի 16ին Կովկասում ժամանակաւոր պրտակարգ կոմիսար նշանակուած Ստեփան Շահումեանը, որը գլխատրում էր Բաքուի խորհուրդը, Բաքուից անցնում է Թիֆլիս խորհրդային կենտրոնական իշխանութիւն ստեղծելու նպատակով: Շահումեանը յետուելով Բաքուի խորհրդի եւ ռուսական բանակի մնացորդների վրայ, փորձում է մէկ քաղաքականութեան բերել հայութեանը՝ տալով նրան խորհրդային արեւելում: Կովկասում հայութեան գլխաւոր քաղաքական ուժը ՀՀԴն, թուրքական բռնազաւթումից փրկուելու միակ ճանապարհը համարելով Ռուսաստանի հետ միանալը, աջակցում է Շահումեանին¹⁵: Վերջինիս եւ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներ Ռուբէն Տէր-Մինասեանի ու Զաւրիեւի հետ բանակցութիւնների արդիւնքում ստեղծում է 11 կէտից բաղկացած միասնական գործողութիւնների ծրագիր, ըստ որի Կովկասում պէտք է ստեղծուէր հայկական իշխանութիւն, Արեւմտեան Հայաստանը պէտք է լինէր անկախ, թուրքերի դէմ պէտք է շարունակուէր դիմադրութիւնը եւն.¹⁶: Սակայն այս ծրագիրը չի յաջողում իրականացնել, ամէնից առաջ այն պատճառով, որ Բրեստի Պայմանագրի կնքումից յետոյ արագօրէն քայքայուող ռուսական բանակը Ալեքսանդրապոլում չի ընդառաջում Շահումեանի յորդորներին՝ վերադառնալով տուն: Միաժամանակ

չի յաջողում միատրել ռազմական ուժերը Ղարաբաղում, մասնատրապէս Բաքուի գունդը կապել Շուշիի եւ Գանձակի հետ¹⁷:

Հայ քաղաքական ուժերին այլ ելք չի մնում քան միանալ Ռուսաստանից անջատուելուն հակուած Անդրկովկասի իշխանութիւններին¹⁸: Անելին՝ անդրկովկասեան պատուիրակութեան անդամ Յովհաննէս Քաջազնունին, չմասնակցելով Թուրքիայի հետ հաշտութեան եւ պատերազմի, Անդրկովկասի անկախութեան մասին բանաձեւերի քննարկման նպատակով 1918 Ապրիլ 6-8ին (19-21ը) Անդրկովկասի Սէյմի եւ կառավարութեան հայ անդամների, Ազգային Խորհրդի, կուսակցութիւնների ներկայացուցիչների, Երեւանի եւ Կարսի նահանգական կոմիտէների եւ Հայոց Ազգային Խորհուրդի եւ Երեւանի, Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի լիազօրների Ալեքսանդրապոլում կայացած խորհրդակցութեանը, գրատր հիմնատրում է Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագրի ընդունման անհրաժեշտութիւնը՝ համարելով այն չարիքներից փոքրագոյնը¹⁹:

ԹՆՃՈՒԿ 2. ԲԱՆԱԿՅԵԼ ՊԱՏԵՐԱԶՄԵԼՈՎ

Թուրք ժխտողական ռազմավարութեան կարեւոր դրոյթներից էր բանակցելով պատերազմելը: Զօրքի առաջխաղացման պայմաններում շարունակուող բանակցութիւնները թուրքերին հնարատրութիւն էին տալիս ռազմական յաջողութիւններով եւ դիւանագիտական խաղերով ամրապնդել դիրքերը, նոր պահանջներ առաջադրել, եւ՝ չգնալ ոչ մի զիջման:

Բրեստի Պայմանգիրը դեռ չկնքած, 1918 Փետրուարի մէկին (14ին) Վեհիպէ Անդրկովկասի իշխանութիւններին առաջարկում է հաշտութեան բանակցութիւններ սկսել անդրկովկասեան կառավարութեան ճանաչման եւ հաշտութեան պայմանագիր ստորագրելու համար: Թուրքական առաջարկները եւ երկրամասի ռազմական ու քաղաքական իրավիճակի հարցերը քննարկելուց յետոյ կոմիսարիատը որոշում է հաշտութեան հիմնական սկզբունքների ու պայմանների, պատուիրակութեան կազմի ու բանակցութիւնների վայրի հարցերի լուծումը թողնել նոր կազմատրուող Սէյմին, որի բացումը նշանակում է Փետրուարի 10ին (23ին): Թէեւ այդ մասին տեղեակ է պահում Վեհիպ փաշան, բայց վերջինս հաշտի չառնելով դա շարունակում է իր առաջխաղացումը պատերազմի օրէնքներով իրենց գրաւած թուրքական մարզերում իբր թէ մուսուլմանական բնակչութեան փրկութեան նպատակով, մինչեւ ռուսական զօրքերին հանդիպելը, որպէսին այն չէր համարում հայկական զօրքերը²⁰:

Թուրքերը մի կողմից բանակցելով, միւս կողմից՝ աշխուժ ռազմական գործողութիւններով շարունակում են գէնքի ուժով պարտադրել եւ ամրագրել իրենց անօրինական պահանջները: Խատիսեանը անդրադառնալով միաժամանակ ընթացող բանակցութիւնների վրայ թուրքերի այս գործելակերպի ազդեցութեանը գրում է. « ... Կոնֆերանսի տեսողութեան ... Փետրուարի 27էն սկսած մինչեւ Ապրիլի մէկը, թուրքերը անդադար առաջ

կը շարժուէին կովկասեան ճակատի վրայ, իսկ մեր զօրքերն ալ անընդհադ կը նահանջէին»²¹: Ընդ որում այս գործելակերպը նրանք շարունակում են նաեւ նաեւ յետագայում. «Նոյն պատմութիւնը, - գրում է Խատիսեանը, - յետագային ինձ հետ կրկնուեց երկու անգամ եւս նոյն թուի Մայիսին Պաթումի մէջ եւ 1920 թ. Նոյեմբերին Ալեքսանդրապոլի մէջ: Բոլոր պարագաներուն ալ թուրքերի գործելակերպը նոյնն էր, բանակցիլ ... միաժամանակ պատերազմիլ իրենց կամքը լիովին պարզադրելու...»²²:

Լուրջ մտադրութիւն չունենալով դիւանագիտական բանակցութիւններ վարել Անդրկովկասի խաղաղարար պատուիրակութեան հետ, թուրքերն առաջարկում են հաշտութեան բանակցութիւններ սկսել իրենց կողմից գրաւուած Տրապիզոնում: Մինչ այդ Մարտի 3ին կնքում է Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագիրը, որի 4րդ կէտով Թուրքիային էին անցնում Կարսը, Բաթումն ու Արդահանը: Սակայն պայմանագրի կնքումից յետոյ եւս Հայաստանի վրայ յարձակումը շարունակում է:

Ստանալով Բրեստի հաշտութեան լուրը Սէյմը եւ Կոմիսարիատը բողոք են ուղարկում Բրեստի հաշտութեան համաժողովին, առանց իրենց կնքուած պայմանագիրը համարելով միջազգային նշանակութիւնից զուրկ: Սակայն Թուրքիան դա հաշուի չառնելով Փետրուարի 18ին (Մարտի 3) հեռագրում է Կովկասի ռուսական զօրքերի հրամանատար Լեբեդիւնսկուն պարպել Կարսի, Արդահանի եւ Բաթումի մարզերը: Մարդասիրութեան եւ քաղաքակրթութեան կարգախօսով հայկական հողեր ներխուժած թուրք զօրքերի առաջխաղացման պայմաններում Անդրկովկասեան Սէյմի պատուիրակութիւնը Փետրուարի 23ին (Մարտի 6) ժամանում է թուրքերի կողմից արդէն գրաւուած Տրապիզոն: Թուրքերը միտումնաւոր ձգձգում էին իրենց պատուիրակութեան մեկնումը՝ նպատակ ունենալով մինչեւ թուրք-անդրկովկասեան դիւանագիտական բանակցութիւններն սկսելը մի կողմից հնարաւորինս շատ տարածքներ զաւթել, իսկ միւս կողմից՝ բարոյա-հոգեբանական ճնշում գործադրել Անդրկովկասի խաղաղարար պատուիրակութեան վրայ²³: Պատուիրակութիւն ուղարկելու փոխարէն օսմանեան կառավարութիւնը՝ ի դէմս Վեհիպի, անդրկովկասեան կառավարութիւնից Փետրուարի 25ին (Մարտի 8) հեռագրով պահանջում է «խեղճ» մուսուլմաններին հայերի զազանութիւններից փրկելու համար անյապաղ զօրքերը հանել Բաթումից, Արդահանից, Կարսից:

Սէյմը Անդրկովկասի եւ նրա սահմանների վերաբերեալ իւրաքանչիւր պայմանագիր կնքուած առանց իր համաձայնութեան եւ գիտութեան, համարելով միջազգային իրաւունքից զուրկ եւ Անդրկովկասի համար պարտադիր նշանակութիւն չունեցող, դիմում է թուրքական իշխանութիւններին շտապ յայտնելու, թէ արդեօք թուրքական առաջարկը պէտք է դիտել որպէս թուրքական կառավարութեան եւ Անդրկովկասի կառավարութեան միջեւ բանակցութիւններ շարունակելու անցանկալիութիւն: Մի անգամ եւս հաստատում է, որ Անդրկովկասը պատրաստ է վարել ինքնուրոյն բա-

նակցութիւններ թուրքերի հետ: Այս ամէնից յետոյ միայն, Օսմանեան Կայսրութեան կառավարութեան հաշտութեան պատուիրակութիւնը – հիմնականում զինուորականներ – Տրապիզոն են ժամանում Փետրուարի 27ին (Մարտի 12), Թուրքիայի ռազմածովային ուժերի սպայակոյտի պետ փոխ-ծովակալ Ռաուֆ պէյի ղեկավարութեամբ: Բանակցութիւններում, մասնատոր հանդիպումներում, խորհրդակցութիւններում ակնյայտ են դառնում Թուրքիայի զգաթողական նկրտումները, ժխտողական ռազմավարութեամբ իրենց նպատակներին հասնելու միտումները:

Թուրքիայի պատուիրակութեան անդամների շողջորթութեամբ, հաճոյախօսութեամբ եւ պերճախօսութեամբ գործած ժխտողական կծիկն իր գիրկն է առնում Կարսը, Արդահանն ու Բաթումը: Մասնատրապէս առաջին իսկ հանդիպման Ռաուֆ պէյը դիմում է անդրկովկասեան պատուիրակութեան անդամներին ոչ թէ որպէս պետութիւն ներկայացնող պատուիրակութեան, այլ որպէս թուրքական կայսրութեան գիրկը վերադարձած ժողովուրդների ներկայացուցիչների: Իր եւ իր գործընկերների անունից Ռաուֆը բարեկամաբար եւ վստահութեամբ բանաւոր յայտնում է, որ օսմանեան կառավարութեան ցանկութիւնն է կնքել եղբայրական եւ երկարատեւ հաշտութիւն Անդրկովկասի հետ: «Մեր բարեկամութեան շնորհիւ կը լինենք հանգիստ ապագայի համար: Թաքնուած ցանկութիւններ մենք չունենք: Հաշտութիւնը հաւասարապէս ցանկալի է երկու կողմի համար էլ: Այսքան վերքերից յետոյ պէտք է սկսուի ապաքինումը: Մենք ունենք հաստատ նպատակ գալ ձեզ ընդառաջ. ոչինչ չկայ մեզ անջատող: Սակայն չպէտք է տալ մեր մերձեցմանը մեծ հրապարակայնութիւն: Որպէսզի այն ժողովուրդները որոնց շահերն են արգելակել մեր մերձեցմանը՝ մեզ չխանգարեն»՝ յայտարարում է օսմանեան պատուիրակութեան ղեկավարը, ընդգծելով, որ այդ հաշտութիւնը կը հանդիսանայ երաշխիք Արեւելքի ընդհանուր բարօրութեան համար²⁴: Նրա ելոյթից պարզում է, որ Թուրքիայի եւ Անդրկովկասի ժողովուրդները ոչ անել-ոչ պակաս ազգակցական կապեր ունեն եւ ունեն գրեթէ միատեսակ պատմութիւն: Անդրկովկասի եւ Թուրքիայի ժողովուրդները ունեն նոյն արմատները, նոյն կրօնը, առաջինները ուժով պոկուել են երկրորդներից եւ յայտնուել ռուսական զնտանում, եւ հիմա վերջապէս վերադարձել են մայրական գիրկը²⁵: Ինչ վերաբերում է Վեհիպի Կարսը, Արդահանը եւ Բաթումը պարպելու հեռագրին, ապա նա ժխտում է, որ պատուիրակութիւնը տեղեակ է այդ հեռագրից, եւ հաստատում պաշտօնապէս, որ իրենք եկել են Տրապիզոն հաշտութիւն կնքելու:

Թուրքական ժխտողական ռազմավարութեան կարեւոր դրոյթներից էր ոչ մի զիջման չգնալու միջոցով ստիպել հակառակորդին գնալ զիջումների, սկզբում փոքր, ապա եւ ամենակարեւոր հարցերում: Անդրկովկասեան պատուիրակութիւնից ստացած առաջին զիջումը՝ ժողովը նախագահելու հարցում, դառնում է սկիզբ թուրքերի մեթոդական ճնշման եւ անդրկովկասեան պատուիրակութեան միւս առաջարկութիւնները մերժելու հա-

մար: Ռաուֆ պէյն առաջարկում է, որ հաշտութեան խորհրդաժողովի նախագահողը պէտք է լինի իրենց պատուիրակութիւնից, քանի որ այն տեղի է ունենալու թուրքական տարածքում, իսկ Անդրկովկասի պատուիրակութեան անդամներն իրենց հիւրերն են: Դրանով թուրքերը խստիւ բացառում են Չխենկելով՝ հաշտութեան խորհրդաժողովի աշխատանքները հերթով նախագահելու առաջարկը: Հարցը չարելու նպատակով պատուիրակութիւնը ընդունում է թուրքերի առաջարկը՝ գրաւոր յայտնելով իր բողոքը: Սակայն դա ոչինչ չի նշանակում թուրքական պատուիրակութեան համար: Վերջինս շարունակում է էլ ւսելի խճճել ժխտողական կծիկը՝ ձեռնամուխ լինելով բանակցութիւնները ձգձգելու միջոցով ռազմաճակատում առանելութիւնների հասնելով ուժի դիրքից խօսել, ինչպէս նաեւ բարոյահոգեբանական ճնշում գործադրել իւրատեսակ գերութեան մէջ յայտնուած անդրկովկասեան պատուիրակութեան վրայ: Եթէ առաջին օրը Ռաուֆը յայտարարում է, որ ինքը ունի լիազօրութիւններ հաշտութիւն կնքելու, ապա միջանի օրից յայտարարում է, որ այդպիսի լիազօրութիւններ չունի: Եթէ առաջին օրը յայտարարում է, որ իրենք եկել են հաշտութիւն կնքելու, յետոյ զարգացնում է այն միտքը, որ իրենք եկել են Տրապիզոն, ոչ թէ հաշտութիւն կնքելու, այլ Անդրկովկասի հետ բարիդրացիական յարաբերութիւններ հաստատելու, հիպատոսական, առետրական, եւ այլ բնոյթի պայմանագրեր կնքելու համար: Իսկ հաշտութեան պայմանագիրը կը կնքուի այն ժամանակ, երբ Անդրկովկասն անկախ կը հռչակուի:

Թուրքական դիւանագիտական զինանոցի կարեւոր զէնքերից էր սպառնալիքը, որը նրանք օգտագործում էին այն ժամանակ, երբ հակառակ կողմը լուրջ էր ընդունում իրենց հաճոյախօսութիւնները:

Հուլէյն Ռաուֆ պէյը հանդէս է գալիս պաշտօնական նոր յայտարարութեամբ՝ կտրուկ պահանջելով, որ մինչեւ Տրապիզոնի հաշտութեան խորհրդաժողովի աւարտն Անդրկովկասի կառավարութիւնը հրապարակայնօրէն հռչակի իր անկախութիւնը միջազգային իրաւունքի սկզբունքներին համապատասխան եւ միջոցներ ձեռնարկի, որպէսզի միա պետութիւնները ճանաչեն իրեն²⁶:

Առաջարկելով Անդրկովկասի պատուիրակութեանը անվերապահօրէն իրենց յանձնել Կարսը, Արդահանը եւ Բաթումը՝ իրենց գաւառներով, սպառնում են հակառակ պարագայում ռազմական ուժով շարունակել առաջխաղացումը դէպի Անդրկովկաս: Նրանց պաշտօնական յայտարարութեան մէջ ասում էր, որ կովկասեան հանրապետութեան վերջնական եւ պաշտօնական ճանաչումը կարող է կայանալ միայն Բաթումի, Կարսի, Արդահանի մարզերի նկատմամբ յաակնութիւններից հրաժարուելու դէպքում: Օսմանեան կառավարութիւնն ունի բոլոր իրաւունքներն այդ մարզերի նկատմամբ եւ այդ իրաւունքը յետում է Օսմանեան Կայսրութեան ուժի եւ հզօրութեան վրայ: Այս յայտարարութեամբ փաստօրէն Ռաուֆը հռչակում

էր Բրեստի Պայմանագրի անդառնալիութեան փաստը՝ բացառելով Կարսի, Արդահանի եւ Բաթումի մասին հարցերի քննարկումը:

Տրապիզոնի բանկցութիւնների ամբողջ ընթացքում, միաժամանակ շարունակելով ռազմական գործողութիւնները եւ բարոյահոգեբանական ճնշումները թուրքերը հասնում են նրան, որ Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագիրը չընդունած Անդրկովկասն իր կամքից անկախ հրաժարում է Կարսի, Արդահանի եւ Բաթումի հարցերը քննարկելուց: Օրակարգից հանելով Կարսի, Արդահանի, Բաթումի պատկանելիութեան հարցերը, օրակարգ են մտցնում Անդրկովկասի անկախութեան խնդիրը՝ հանդէս գալով միջազգային իրաւունքի պաշտպանի դերում:

ԹՆՃՈՒԿ 3. ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԹՈՒՐԻՔԻԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ ԿԱՐԳԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆ. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԱՆԿԱՒՈՒԹԵԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ

Տրապիզոնի հաշտութեան բանակցութիւնների ժամանակ «պարզում է», որ Օսմանեան Թուրքիան իրազեկ չի եղել, որ միջազգային իրաւունքի կարգերի համաձայն Անդրկովկասն իր անկախութեան մասին յայտարարութիւն չի արել: Հետեաբար իրենք խախտել են միջազգային իրաւունքի կարգերը, առաջարկելով հաշտութիւն կնքել Անդրկովկասի հետ: Եւ որպէսզի այդ հաշտութիւնը կնքուի եւ միջազգային իրաւունքի նորմերը չխախտուեն անհրաժեշտ է Անդրկովկասի անկախութեան հռչակումը: Իգուր էին Անդրկովկասի խաղաղարար պատուիրակութեան նախագահ Չխենկելու ջանքերը ապացուցելու որ, Ռուսաստանում բոլշեւիկեան յեղաշրջումից յետոյ Անդրկովկասում ստեղծուել է ինքնուրոյն նոր կառավարութիւն, որն այժմ պատասխանատու է Սելմի առջեւ, եւ Անդրկովկասը փաստօրէն մի պետութիւն է, որն արդէն մուտք է գործել միջազգային յարաբերութիւնների ոլորտ: Եւ, վերջապէս, որ Թուրքիայի կառավարութիւնն ինքն է առաջարկել առանձին բանակցութիւններ վարելու եւ կնքելու հաշտութեան դաշնագիր, հետեաբար նա ճանաչել է Անդրկովկասի ինքնուրոյն իշխանութեան գոյութիւնը, որը ներկայացնում է պետութիւն²⁷: Անդրկովկասի խաղաղարար պատուիրակութեան Տրապիզոնի հաշտութեան խորհրդաժողովի միջազգային-իրաւական քննյթի ակտ լինելու եւ Անդրկովկասի պետականութեան կարգավիճակի մասին շարունակուող պնդումներին հակառակ, թուրքերը ստիպուած էին բացայայտ յայտարարելու, որ Տրապիզոնի բանակցութիւնների նպատակը Քրեստ Լիտովսկի Պայմանագրի ընդունումը չէ, այլ պաշտօնապէս Անդրկովկասի անկախութեան հռչակումը, որ երբ կնքում էր Բրեստի Պայմանագիրը, Անդրկովկասը Խորհրդային Ռուսաստանից չէր անջատուել, եւ այդ իսկ պատճառով հաշտութեան այդ դաշնագիրը պարտադիր է Անդրկովկասի համար, եւ եթէ վերջինս այսօր հռչակի իր անկախութիւնը, ապա այդ փաստը յետադարձ ուժ չի ունենայ, ուստի Անդրկովկասը

իրատւնք չունի վիճարկելու դրա օրինականութիւնը: Դրանով թուրքական կողմը պարզորոշ հասկացնել է տալիս, որ անգամ Անդրկովկասն անկախ հռչակելու դէպքում Բաթումը, Արդահանը եւ Կարսը իրենց գաւառներով իրաւականօրէն չեն կարող երկրամասի մասը կազմել²⁸:

Անդրկովկասի խաղաղարար պատմութիւնները յայտնում է դիւանագիտական փակուղու առջեւ. թուրքական կողմը կտրուկ մերժում է Բրեստի Պայմանագրի՝ Կովկասին վերաբերող դրոյթները չճանաչելու՝ Չխենկելու յայտարարութիւնը: Ակնյայտ է դառնում, որ Տրապիզոնի հաշտութեան բանակցութիւնների նպատակը Բրեստի Պայմանագրի ճանաչման խնդիրը չէր, այլ Անդրկովկասի անկախութեան հռչակումը: Անդրկովկասն անկախ հռչակելու թուրքական պատմութիւնները ակնյայտ պնդումները եւ ճնշումները պայմանաւորուած չէին Բրեստի Պայմանագիրը չճանաչելու Անդրկովկասի իշխանութիւնների յայտարարութեան հետ, այլ Ռուսաստանի դէմ պատնէշ լինելու հանգամանքով: Անդրկովկասի ինքնուրոյն միասնական ամուր պետութիւնը կարող էր ծառայել իբրեւ միջնապատ պետութիւն՝ պատնէշ Թուրքիայի եւ Ռուսաստանի միջեւ վերջինից պաշտպանուելու համար: Բայց քանի որ երկրամասի երեք գլխաւոր ազգերի միջեւ առկայ խոր հակասութիւններն ու հակամարտութիւնները, ազգամիջեան արիւնալի բախումները եւ սահմանային վէճերը գրեթէ անհաւանական էին դարձնում միասնական կովկասեան պետութեան ստեղծումը, դրա համար էլ նրանք վճռական էին տրամադրուած Բաթումը, Արդահանը եւ Կարսը որպէս ռուսներից պաշտպանուելու ամրոցներ պահելու հարցում: Անելին, թուրքերը վստահ էին, Ռուսաստանը վերադառնալու է այդ տարածքները եւ օգտուելով նպաստաւոր պահից, ձգտում էին տարածքային զաւթումներով վերջնականապէս ապահովել իրենց Ռուսաստանից սպասուող վտանգից, որը ոչ-հեռաւոր ապագայում կարող էր իրական սպառնալիք դառնալ իր սահմանների համար: Թուրքերը հենց դրանով էին պատճառաբանում Կարսը եւ Բաթումը ունենալու անհրաժեշտութիւնը. Կարսը՝ Էրզրումի պաշտպանութեան համար, իսկ Բաթումը՝ որպէս ռազմական ուժեղ խարիսխ Սեւ Ծովում Ռուսաստանի եւ Բուլղարիայի դէմ, որը սպառնալիք էր Կոստանդնուպոլսին: Այսպիսով, Թուրքիայի ակնյայտ նպատակն էր Անդրկովկասն անկախ հռչակելով վերջնականապէս փաստացի եւ իրաւականօրէն կտրել Ռուսաստանից եւ թոյլ, անօգնական այդ երկրամասը զաւթելով՝ այն ներառել իր ազդեցութեան ոլորտը եւ այսպիսով ապահովել իր անվտանգութիւնը Ռուսաստանից:

Այսպիսով, Տրապիզոնի խորհրդաժողովում դիւանագիտական աճող ճնշմամբ եւ տարածքային ռազմական զաւթումներով թուրքական պատմութիւնները շարունակում էր պարտադրել իր ամենագլխաւոր պահանջները՝ Անդրկովկասը հանդիսատրութեամբ հռչակել անկախ, անվերապահօրէն ընդունել Բրեստի Պայմանագիրը, Օսմանեան Կայսրութեանը յանձնել Բաթումը, Արդահանը, Կարսը իրենց գաւառներով:

Անդրկովկասի պատուիրակությունը փորձում է դուրս գալ դիանագիտական փակուղուց ու շարունակել բանակցությունները եւ խոհրդածողովի օրակարգ մտցնել Անդրկովկասի Սէյմի հաստատած՝ Թուրքիայի հետ հաշտության Յոդ. եւ 4րդ. գլխատր դրոյթները: Խօսքը վերաբերում է Հայկական Հարցի լուծմանը, Արեւմտեան Հայաստանում ինքնավարութեանը թուրքական պետութեան սահմաններում²⁹: Սակայն թուրքական կողմը այդպէս էլ այն չդարձնելով օրակարգի հարց մերժում է Հայկական Հարցի լուծման պահանջը, այն համարելով միջամտութիւն իրենց ներքին գործերին: Ռաուֆ պէյը եւ թուրքական պատուիրակութեան առաջին քարտուղար Իսմայիլ Համի պէյը հատիսեանի եւ Քաջազունու հետ մասնատր գրոյցներում ներկայացնում են Հայկական Հարցի «լուծման» իրենց տարբերակը: Առաջարկում էր Թուրքիայի եւ Անդրկովկասի բնակչութեան փոխանակութիւն, որով Արեւմտեան Հայաստանի 300,000 հայ փախստականներին թողնել Արեւելեան Հայաստանում, իսկ նրանց փոխարէն Արեւմտեան Հայաստան մշտական բնակութեան տեղափոխել նոյնքան մուսուլմանների: Բնականաբար, հատիսեանը եւ Քաջազունին կտրուկ մերժում են, «որովհետեւ ան,- գրում է հատիսեանը,- կը գրկէր մեզ իրաւունքէն պահանջել Թրքահայաստանը, որ թուրքերը կ'ուզէին տեղատրել Անդրկովկասէն տարուած մահմեդական տարրեր»³⁰:

Ռաուֆ պէյը հայ պատուիրակների առարկութեան դէմ պաշտօնապէս յայտարարում է, որ ռուսահայերը նոյնպէս կարող են ենթարկուել կոտորածի, ինչպէս տաճկահայերը: Թուրք ռազմաքաղաքական ղեկավարութեան պատուիրակութեան նախագահի այդ պաշտօնական յայտարարութեամբ ոչ միայն մէկ անգամ եւս փաստում էր Արեւմտեան Հայաստանում եւ այլ հայաբնակ վայրերում ցեղասպանութիւնն եւ հայրենազրկումը, այլ բացայայտօրէն արեւելահայութեան ցեղասպանութեան կոչ էր արում:

Կովկասում հայկական պետութեան ստեղծումը փոխարինելու էր Թուրքահայաստանի ինքնավարութեանը: Թէեւ Տրապիզոնում Արեւմտեան Հայաստանի ինքնավարութեան հարցը մնում է երկու պատուիրակությունների մասնատր գրոյցների շրջանակներում եւ օրակարգի հարց չի դառնում, բայց քննարկումներում պարզորոշ երեւում է օսմանեան կառավարութեան պաշտօնական դիրքորոշումը՝ այլեւ թոյլ չտալ հայերին վերադառնալ Թուրքահայաստան»³¹: Հայաստանի ինքնավարութեան փոխարէն նրանք առաջ են քաշում Կովկասում հայկական պետութիւն ստեղծելու գաղափարը: Տրապիզոնում Ռաուֆ պէյը հատիսեանի հետ մասնատր զրոյցի ժամանակ յայտնում է. «Մենք չենք ուզում հայկական շահերը լրիւ անտեսել: Մենք չենք ուզում Կովկասը բաժանել երկու մասի, այլ երեք մասի: Սրան դուք կարող էք վստահել միանգամայն»³²: Սակայն սա չի խանգարում թուրքերին միաժամանակ խորհուրդ տալ Անդրկովկասի պատուիրակութեան վրաց եւ թաթար անդամներին այլեւս չբարձրացնել

Արեւմտեան Հայաստանի ինքնավարութեան հարցը, այլ՝ որ «լեզու գրեւե՛ր եւ գործնե՛ր համերաշխ առանց հայերի»³³:

Թուրքիան իր այս առաջարկներով հակասութիւններ է առաջացնում Սէյմի քաղաքական ուժերի միջեւ: Անդրկովկասի ժողովուրդների մէջ երկ-պառակութիւն գցելու միջոցով նրանք հասնում են այն բանին, որ Սէյմը փոխում է Հայկական Հարցի վերաբերեալ մօտեցումը՝ ինքնավարութեան պահանջից հասնելով համաներման խնդրին³⁴, որն էլ հեշտութեամբ մերժում է իրենց կողմից: Աւելին, նրանք վրացիներին հասկացնում են, որ կարող են հայերին շրջանցելով լուծել իրենց խնդիրները: Արդիւնքում Սէյմը Չխենկելուն արտակարգ լիազօրութիւններ է տալիս³⁵: Եւ վերջինս առանց երկմտելու Կարսը յանձնում է թուրքական ողորմածութեանը՝ յոյս ունենալով պահել Բաթումը:

Կարսի անկումը յուսահատութիւն է առաջացնում հայ հասարակութեան մէջ՝ խորացնելով տարակարծութիւնների վիճը արեւմտահայութեան եւ արեւելահայութեան, Թիֆլիսի եւ Երեւանի Ազգային խորհուրդների եւ գործիչների միջեւ: Քաղաքական ճգնաժամի մյատնուած հայ քաղաքական միտքը ելք է փնտռում օրհասական վիճակից հայ ժողովրդին հանելու համար:

1918 Ապրիլի 6-8ին (19-21ը) Անդրկովկասի Սէյմի եւ կառավարութեան հայ անդամների, Ազգային խորհրդի, կուսակցութիւնների ներկայացուցիչների, Երեւանի եւ Կարսի նահանգային կոմիտէների եւ Հայոց Ազգային խորհուրդի եւ Երեւանի, Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի լիազօրների Ալեքսանդրապոլում կայացած խորհրդակցութեան ժամանակ, քննարկում են պատերազմի եւ խաղաղութեան հարցերը: Խաղաղութեան կողմնակիցները, ի դէմս Քաջազունու գտնում էին, որ պատերազմը Թուրքիայի հետ կը լինի ոչ թէ սոսկ պատերազմ, այլ կոտորած: Հայ բնակչութիւնը կը կոտորուի ամէնուր, ուր ոտք կը դնի թուրքը: Կարսից, Կաղզուանից, Ախալքալաքից եւ ապա Ալեքսանդրապոլից ու Երեւանից հայ բնակչութիւնը կը հեռանայ, եթէ հասցնի, մնացածները կը կոտորուեն: Պատերազմի կողմնակիցները պնդում էին, որ Բրեստի Պայմանագրի ընդունումը չի կանխի թուրքերի առաջխաղացումը եւ Անդրկովկասի գրաւումը: «Պատմական ամենախոշոր եւ ճակատագրական սխալը կատարած պէտք է լինենք,- ասում էր Խ. Կարճիկեանը,- եթէ հիմա ընդունենք Բրեստի դաշնագիրն ու այդպիսով դադարեցնենք պատերազմը: Նախ եւ առաջ այդ մեզ չի ազատելու ու ապահովելու Տաճկաստանի առաջխաղացումից ու Անդրկովկասի լիովին գրաւումից: Հակառակ այն բոլոր հաւաստիացումներին, որ արել են փաճիկները, Կովկասի գրաւումը հանդիսանում է մի քաղաքական ծրագիր եւ անհրաժեշտութիւն Տաճկաստանի համար: Բաթումի եւ Կարսի գրաւումը առաջին էփուլն է, դիւրացնելով այդ»³⁶:

Վերլուծելով ստեղծուած վիճակը, Կարճիկեանը եզրակացնում է, որ ամէն պարագայում պէտք է շարունակել կռիւը եւ երբեք չպէտք է կամովին

տալ դիրքերն ու ամրութիւնները: Եթէ անգամ այդ կոհիւր լինի միանգամայն անյոյս եւ հետեւանքը պարզ, այնուամենայնիւ չի կարելի գիտակցաբար գէնքը վայր դնել: Պատերազմը դադարեցնելը ինքնասպանութեան նշանակութիւն կ'ունենայ, իսկ հայերի անվերջ տատանումները եւ հասարակական զանազան խմբակցութիւնների ու մարմինների *ազիտացիան* յօգուտ Բրեստի Պայմանագրի, մեծապէս կը թուլացնեն հայերի դիմադրական ուժը, անվստահութիւն կը ներշնչեն կոռուողներին եւ կազմալուծում առաջ կը բերեն թիկունքում: «*Վճռականապէս պէտք է որոշել ու ցուցադրել,-* պնդում է Կարճիկեանը,*- որ կոհիւր շարունակուելու է եւ որ անյոյս մի կոհի չէ, որն անվիճելի կերպով տանում է մեզ դէպի կորուստ*»³⁷: Այս կարծիքին էր նաեւ Անդրանիկը, որը Հայաստանի Ապահովութեան Խորհրդի նախագահ Պ. Լեոնեանից ստանալով Նազարբէկեանի զօրաբանակի կազմում հայկական զօրամասեր ստեղծելու առաջարկը, անմիջապէս Թիֆլիսից գալով Ալեքսանդրապոլ, ձեռնամուխ է լինում արեւմտահայերից բաղկացած Հայկական Առանձին Հարուածող Ջոկատի ստեղծմանը: Սակայն այս երկու գործիչներն էլ ոչ-առանց թուրքական միջամտութեան հետացում են ասպարէզից: Կարճիկեանը գնդակահարում է սեփական կուսակցի կողմից՝ մեղադրուելով վրացիների պահանջներին ընդառաջ գնալու եւ Կարսի անկմանը նպաստելու համար³⁸, իսկ Անդրանիկը Հայաստանի Ապահովութեան Խորհրդի կողմից մեկուսացում է ռազմաճակատից, որպէսզի թուրքերին առիթ չտայ մեղադրել մուսուլմաններին ճնշելու եւ առաջխաղացման առիթ հանդիսանայ նրանց համար³⁹:

Մինչ խորհրդակցութեան մասնակիցները քննարկում էին Թուրքիայի հետ հաշտութեան եւ պատերազմի, Անդրկովկասի անկախութեան մասին բանաձեւերի նախագծերը⁴⁰ Անդրկովկասեան Սէյմի Թիֆլիսում արտահերթ նիստ հրաւիրելու պատճառով խորհրդակցութիւնն Ապրիլի 9ին (22) ընդհատում է իր աշխատանքները: Նոյն օրն իսկ Անդրկովկասի Սէյմն արտահերթ նիստով հռչակում է Անդրկովկասն անկախ, ընդունում Բրեստի Պայմանագիրը եւ պատրաստում նոր բանակցութիւնների համար⁴¹:

Անդրկովկասի անկախութեան հռչակումով Կովկասի հայութեանը խեղդող թուրքական ժխտողականութեան կծիկն սկսում է նոր պտոյտը՝ ձեռնամուխ լինելով արեւելահայոց ցեղասպանութեան իրականացմանը: Անդրկովկասի իշխանութիւններն առանց կոտի թուրքերին են յանձնում Կարսը՝ անխուսափելի դարձնելով Ալեքսանդրապոլի գրաւումը: Կարսի, ապա եւ Ալեքսանդրապոլի գրաւումը թուրքական դիւանագիտական զինանոցում բացառիկ տեղ կարող են զբաղեցնել⁴²:

ԹՆՃՈՒԿ 4. ՀԱՅՈՑ ԱՆԿԱՍՈՒԹԻՒՆԸ ՏԵՆՉԱՅՈՂ ԹՈՒՐԷԵՐԸ ԵՒ ԱՆԿԱՍՈՒԹԻՒՆԻՑ ԽՈՅՍ ՏՈՒՈՂ ՀԱՅԵՐԸ

Թուրքերը, հանդէս գալով որպէս Անդրկովկասի եւ Հայաստանի անկախութեան ջատագովներ, հիսում են թուրքական ժխտողականութեան

կծիկի հերթական թնճուկը: Ռուսական բանակի ազգայնացմանը հակադրելով Հարաային Կովկասի անկախութեան, Արեւմտեան Հայաստանի ժողովրդական կառավարութեան ստեղծմանը՝ Արեւելեան Հայաստանի անկախ պետութեան գաղափարները, թուրքական դիւանագիտութիւնը փորձում է վերացնել հայկական խոչընդոտը, ոչնչացնել Կովկասի հայութեանը՝ ոչ այլ կերպ քան անկախ պետականութեան հռչակման միջոցով: Աւելի 'ճարպիկ' միտք դժուար է մտածել, քան դառնալ հայոց անկախ պետութեան վերականգնման ջատագով՝ ստիպելով դարերով անկախութեան տենչած հայերին խոյս տալ անկախութիւնից:

Տրապիզոնի բանկացութիւններում հասնելով իրենց նպատակին՝ Անդրկովկասի անկախութեան հռչակմանը, թուրք դիւանագէտները նոյն ռազմավարութեամբ Բաթումի խորհրդաժողովում փորձում են հասնել Անդրկովկասի լուծարմանը եւ անկախ հանրապետութիւնների հռչակմանը:

Մայիսի 11ին բացուած Բաթումի խորհրդաժողովում թուրքական պատուիրկութիւնը պահանջում է Թիֆլիսի, Քութայիսի եւ Երեւանի նահանագների՝ հիմնականում հայերով բնակեցուած տարածքները: Մայիսի 13ին՝ վերջնագրով դրում է Կարս-Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթգծով թուրքական զօրքերի անարգել անցման հարցը՝ հիմնաւորելով այն մուսուլմանների ապահովութեան եւ Միջագետք զօրքերի տեղափոխման պատրուակով⁴³: Բրեստի Պայմանագրի ընդունումից եւ Կարսի յանձնումից յետոյ Բաթումում հայոց պատուիրակութեան ներկայացուցիչներ Քաջազունին եւ Խատիսեանը, Մայիսի 13ին յանկարծակի են գալիս թուրքերի նոր ծանր պահանջներից: Մայիսի 13ին թուրքերի հետ մասնատոր հանդիպման ժամանակ Խատիսեանն ընդգծում է, որ պահանջուող տարածքի զիջումը թուրքերին՝ միանգամայն անընդունելի է, թէ՛ Անդրկովկասի եւ թէ՛ հայերի տեսանկիւնից յատկապէս: Սակայն թուրքերը, շարունակելով դիւանագիտական խաղերը, մեղադրում են Անդրկովկասի իշխանութիւններին Տրապիզոնում պայմանագիր չկնքելու եւ պատերազմը շարունակելու համար, որի պատճառով էլ իբր իրենք ստիպուած են եղել խախտել Բրեստի Պայմանագիրը: Թուրքերը գտնում են, որ իրենք չեն կարող սահմանափակուել Բրեստի Պայմանագրով եւ պէտք է ստանան լրացուցիչ փոխհատուցում, քանի որ Տրապիզոնից անդրկովկասեան պատուիրակութեան հեռանալուց յետոյ իրենք ստիպուած արին են թափել:

Թուրքական պահանջների շարժառիթներում գլխատոր պատճառը օսմանեան նախարարը համարում է Կովկասից եկող լուրերը Բաքում եւ Երեւանի նահանգում մուսուլմանների նկատմամբ հայերի բռնութեան մասին, որն իբր սաստիկ զայրացրել է Թուրքիայի հասարակութեանը:

Այնուհետեւ Հալիլ փաշան դիմելով թուրքական դիւանագիտական գինանոցի իրայատուկ հնարքներից մէկին, փորձում է ցոյց է տալ իր սրտակից մօտեցումը հայերին: Դիւանագիտական այդ խաղի էութիւնը այն էր որ իբր երիտթուրքերի կուսակցութիւնում կայ երկու հոսանք՝ քիչ-

անհաշտ եւ առաւել-անհաշտ: Ինքը՝ Հալիլը առաջին հոսանքին պատկանելով իր վրայ է վերցրել հայերի եւ թուրքերի միջեւ հաշտարարի դերը, այնքան էլ չի համակրել այդ նախագիծը, սակայն անուժ է գտնուել փոխելու այն ինչպէս անուժ է այդ անելու այժմ: Ինքն իրեն արդէն թոյլ է տուել տրուած հրահանգից անելու մէկ խոշոր խախտում. իրեն հրամայուած էր պահանջը ներկայացնել վերջնագրի ձեւով, սակայն այդ չի արել եւ սահմանափակուել է միայն նախագգուշացումով: Նախ՝ հայերը Կովկասում պէտք է դադարեցնեն մուսուլմանների դէմ բռնութիւնները եւ ապացուցեն որ խելոքացել են, եւ երկրորդ հնարատրութիւն տան թուրքերին շուտափոյթ օգտագործել երկաթուղին զօրքերը Պարսկաստան տեղափոխելու եւ Թաւրիզը հնարատրինս շուտ անգլիացիներից գրաւելու համար:

Իսկ երբ հայ պատուիրակները դնում են նախ՝ Բրեստի պայմանների ճանաչումը եւ սահմանների հարցի լուծումը, ապա Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթգծով անցնելու հարցը, Հալիլը ձեռնամուխ է լինում թուրքական դիւանագիտական հերթական միջոցին՝ սպառնալիքին: Նա յայտարարում է, որ վախենում է, որ եթէ Բրեստի ճանաչման հարցով դիմի Կ. Պոլսին, ապա նրանք կը պահանջեն իրենից վերջնագրի ձեւով՝ եւ տարածքները զիջեն եւ թոյլտրութիւն տան անցնելու: Բրիտանական առաջ շարժուող զօրքին դիմակայելու կարճ ճանապարհը Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա-Թաւրիզն է եւ ինքն ունի էնվէրի հրամանը՝ շտապ գրաւել այդ գիծը:

Սպառնալիքին յաջորդում է Վեհիպ փաշայի բարեկամական հաաստիացումը, որ գործողութիւնը չունի թշնամական ինչ որ բան հայերի հանդէպ, դա ընդամէնը ռազմական շարժակազմերի անցում է հայկական տարածքով: Նա խոստանում է նաեւ, որ ձեռք կ'առնի ամէն միջոց իր զինուորականների կողմից հնարատր խժդժութիւնների դէմ, պատասխանատու կը լինի իր բանակի կարգապահութեան եւ վայելչութեան համար: Պարզում է, որ հայերի շահերը եւ պահանջում են թուրքական զօրքերի տեղափոխումը Պարսկաստան, քանզի այդ դէպքում հայերը կը խուսափեն նոր արիւնահեղութիւնից եւ աւերածութիւններից:

Հաաստիացնելով, որ իր կառավարութիւնը չունի ոչ մի յետին միտք երկրին տիրելու, Վեհիպը զգուշացնում է. եթէ հայերը չտան երկաթուղին ինքը կ'անցնի ուժով. «Եթէ եւ նպարակ ունենայի գրաւել զօրքով Երեւանի նահանգը բնաւ պէտք չունի դիմել խաբէութեան, քանի որ կրնայի յայտնապէս նոյնը կապարել ուզած ռուսէին, չվախնալով, թէ պիտի հանդիպէի ... լուրջ դիմադրութեան ... Ձեր մերժումը կը բարդէ ու կը դժուարացնէ միայն խնդիրը, բայց չի կանգնեցնէր իմ որոշումը... եթէ .. չհամաձայնիք յօժարական թոյլ տալ մեր զօրքի փոխադրութիւնը, այն .. պիտի կապարեմ ուժով, եթէ չգրաք երկաթուղին... կ'անցնիք հանդիսատր զօրանցքով»⁴⁴:

Մեծ վտանգ տեսնելով թուրքական ծրագրերում հայ պատուիրակները մերժում են այդ պահանջները⁴⁵: Մայիսի 14ին Չիսնկէլին Գերմանիայի ներկայացուցիչ ֆոն Լոսովի հետ համաձայնութեան է գալիս, որ կը

թողատրուի թուրքական զորքերի անցումը եթէ Գերմանիան երաշխատրի Բրեստի Պայմանագիրը⁴⁶: Սակայն դիւանագիտական եւ ռազմական յաղթանակն ապահոված Թուրքիայի համար արդէն կարետր չէր ոչ Անդրկովկասի իշխանութեան, ոչ Նոյնիսկ իրենց դաշնակից Գերմանիայի, եւ առաւել եւս՝ հայերի կարծիքը: Թուրքական հրամանատարութեան ծանուցումն անդրկովկասեան հանրապետութեան տարածքով օսմանեան զօրքի անցման մասին անդրկովկասեան պատուիրակութիւնը ստանում է միայն Մայիս 15ի առաւօտեան, երբ թուրքական զօրքերն արդէն մտել էին Ալեքսանդրապոլ: Այս ամէնից անտեղեակ բնակիչները, որոնք վստահ էին, որ Կարսի գրաւումից յետոյ թուրքերը չեն առաջանայ, թուրքական յանկարծակի յարձակումից հետոյ եւ աննկարագրելի խուճապի են մատնւում:

Թուրքերը ոչ միայն քաղաքական գործիչներին էին մոլորութեան գցել եւ յանկարծակի բերել, այլ նաեւ բնակչութեանը եւ զօրքին: Վերջիններս զգոնութիւնը եւ դիմադրական կարողութիւնները թուլացնելու նպատակով նախապէս քաղաքում լուրեր էին տարածել, թէ իբր թուրք զօրքերին հրամայուած է ետ քաշուել մինչեւ Սարիղամիշ, իրապէս ետ էին քաշել զօրքերը՝ մեծ ոգետրութիւն առաջացնելով ժողովրդի եւ զօրքի մէջ: Այս ոգետրութեանը յաջորդում է Մայիսի 15ի թուրքերի անսպասելի յարձակումը քաղաքի վրայ: Նոյն օրն իսկ քաղաքը գրաւում է թուրքերի կողմից:

Կարսը, Արդահանը, Բաթումը գրաւելուց յետոյ, թուրքերը գրաւել էին նաեւ Ալեքսանդրապոլը, որը չէր նախատեսւում Բրեստի Պայմանագրով: Մայիսի 26ին ներկայացւում է թուրքական վերջնագիրը: Իսկ հաշտութեան պայմանագիր ստորագրելով՝ նախատեսւում էր ապահովել իրենց թիկունքը հայկական զօրքերի ռազմական յարձակումներից եւ ճանապարհի հարթել դէպի Բաքու: Մինչ Բաքուի գրաւումը թուրքերը պատրաստ էին հանդուրժել փոքրիկ Հայաստանի գոյութիւնը: Մայիսի 27ի կէսօրին, Հալիլ պէյի եւ Վեհիպ փաշայի (թուրքական պատուիրակութեան անդամ, կովկասեան ռազմաճակատի թուրքական բանակի հրամանատար) հրաւերով Բաթումում խառնուսեանի եւ Քաջագնունու հետ տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ Վեհիպը յայտնում է, որ Նոյն օրը կը գրաւեն Ղարաքիլիսան եւ այնտեղ կը մնան չորս օր եւ կը սպասեն վերջնագրի պատասխանին: Թուրքերն ակնկալում էին վերջնագրի պատասխանը ստանալ հայկական կառավարութեան անունից: «*Ինքը եւ Վեհիպ փաշան*, - այնուհետեւ շարունակում է Հալիլը, - *շար լաւ են գիտակցում հայերի եւ Հայաստանի դրութիւնը, բայց նաեւ յոյս ունեն, որ հաշտութեան դաշնագիրը ստորագրելուց յետոյ համաձայնութեան կը գան թուրքերն ու հայերը փորձքների հարցում: Հայերը թուրքերի շրջանում էլ բարեկամներ ունեն, եւ որ նրանք կ'օգնեն հայերին իրենց գործում*»⁴⁷: Նա հայ պատուիրակներին յորդորում է հաղորդել Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհրդին, որ եթէ ընդունեն վերջնագիրը, ապա «*Թուրքերը ոչինչ չունեն Անդրկովկասի սահմաններում Հայաստանի կազմաւորման դէմ եւ որ Անդրկովկասեան դաշ-*

նութիւնը մօտակայ ապագայի հարց է»⁴⁸։ Թուրքերի այս աննախադէպ բարեացկամութիւնը պայմանաւորուած էր հայ քաղաքական ուժերին քաջալերելու ձգտումով։ Շատ մեծ քաջութիւն եւ պատասխանատւութիւն էր անհրաժեշտ թուրքերի աջակցութեամբ պետութիւն ստեղծելու համար։ Քաղաքական գործիչների մի մասը շարունակում էր պնդել պատերազմը շարունակելու մասին, մտավախութիւն ունենալով, որ առանց քաղաքական ու ռազմական ծանրակշիռ երաշխիքների հայկական պետութեան հոշակումը յղի է ծանր հետեւանքներով⁴⁹, միա մասը՝ յատկապէս Բաթումի հայ պատուիրակները պնդում էին, որ ստեղծուած չափազանց բարդ ու լարուած նոր իրավիճակում այլընտրանք չկայ, եթէ ոչ՝ ընդունել աննախադէպ ծանր վերջնագիրը եւ կնքել հաշտութիւն ու փրկել արեւելահայութեանը նոր արհաւիրքներից, հայերին հնարատրութիւն տալ ունենալու ազգային մի փոքր տարածք, որը կը լինի ապագայ ազգային կեանքի սաղմը⁵⁰։

Թուրքերը ոչ մի վտանգ չէին տեսնում հայկական փոքրիկ պետութեան ժամանակատուր գոյութեան մէջ։ Յոյս ունենալով, որ Բաքուն գրաւելուց յետոյ, կը վերադառնան եւ հարցերը կը լուծեն։ Թէեւ նրանց երազանքը չիրականացաւ եւ պատերազմում պարտուած Օսմանեան Թուրքիան ստիպուած հեռացաւ Անդրկովկասից, բայց ոչ երբեք՝ հայկական պետութեան եւ հայութեան ոչնչացման մտքից։ Աւելին՝ մի առանձին եռանդով շարունակեցին խճճել ժխտողականութեան կծիկը, որից Հայաստանը եւ Վրաստանը մի կերպ դուրս եկան պատերազմով։ Դուրս եկան թուլացած տնտեսապէս եւ ընկճուած բարոյապէս, այնպիսի ծանր հետեւանքներով, որ դեռ երկար ժամանակ թունաւորելու էր այս երկու ժողովուրդների կեանքը՝ հիմք հանդիսանալով ապագայ հակամարտութիւնների համար։

ԹԵՆՃՈՒԿ ՀԻՆԳ. ՊՂՏՈՐ ԶՐՈՒՄ ԶՈՒԿ ՈՐՍԱՅՈՂՆԵՐԸ

Թուրք ժխտողականութեան գլուխգործոցը Կովկասում հանդիսացաւ հայ-վրացական պատերազմը, երբ թուրքերը հեռանալիս միաժամանակ ե՛ւ վրացիներին ե՛ւ հայերին միմեանցից գաղտնի յորդորեցին գրաւել իրենց կողմից դատարկուած տարածքները։ Օգտուելով հայ-վրացական սահմանային վէճերից եւ լարուած յարաբերութիւններից թուրքերը կազմակերպում են հայ-վրացական դիւանագիտական ներկայացում, որի նպատակը հայ-վրացական հակամարտութեան արհեստական պահպանումն էր։ Նրանց յաջողում է խախտել հայերի եւ վրացիների մէջ նախկին պայմանաւորութիւնը Լօռու-Փամբակի շրջանը թուրքերի հեռանալուց յետոյ զբաղեցնելու մասին, որը եւ սահմանակողմի պատճառ է դառնում։ Այս դիւանագիտական բեմագրի հեղինակը 1918 Օգոստոսի 31ին Երեւան ժամանած օսմանեան արեւելեան բանակի հրամանատար Խալիլ փաշան էր։ Ստիպուած լինելով ռազմաքաղաքական նոր իրավիճակում, գերմանացիների պնդմամբ իր զօրքերը Անդրկովկասից տեղափոխել Միջա-

գետք, Խալիլը իր թիկունքն ամուր զգալու համար փորձում է թուլացնել հայերին⁵¹:

Մինչեւ բրիտանացիների գալը Անդրկովկաս, այսինքն մինչեւ դաշնակիցների գլխի յաղթարշաւը փաստացի ամրագրելը, Վրաստանի կառավարութիւնը Կ. Պոլսում համաձայնութեան էր եկել թուրք կառավարութեան հետ, որ Ախալքալաքի եւ Ախալցխայի գաւառները պէտք է դատարկուեն թուրք զօրամասերի կողմից մէկ ամսուայ ընթացքում, եւ դատարկուելուց յետոյ անմիջապէս այնտեղ պէտք է մտնեն Վրաստանի Հանրապետութեան զօրքերը⁵²: Իսկ հայկական կողմին պահում են անորոշութեան մէջ, որը գնալով անելի են խորացնում՝ նշելով իրենց հեռանալու վերաբերեալ տարբեր ժամկէտեր: Իրավիճակի անորոշութեան պահպանմամբ ամէն կերպ ձգտում էին, անգամ իրենց հեռանալու պարագայում, պահպանել անդրկովկասեան ռազմաքաղաքական իրավիճակին իրենց միջամտութեան հնարատրութիւնները:

Խալիլի այցը Երեւան հայերի համար յուսադրող էր իրավիճակը պարզելու առումով: Պատահական չէ, որ նա լաւ ընդունելութեան է արժանանում Արամ Մանուկեանի կողմից: Նրա պատուին տրուած ճաշկերոյթից յետոյ տեղի ունեցած խորհրդակցութիւնում Քաջազնունին բարձրացնում է Լօռու եւ Փամբակի դատարկման հարցը, Խալիլ փաշան խոստանում է երեք օրուայ ընթացքում կառավարութեանը այդ տարածքները դատարկելու առաջարկ անել եւ համապատասխան հրաման ստանալուց յետոյ դատարկել: Թէեւ, մինչ այդ, ճաշի վերջում նա խոստացել էր իր պատասխանատուութեամբ համաձայնութեան գալով Հայաստանի կառավարութեան հետ՝ դատարկել Հայաստանի գրաւած տարածքները՝ Փամբակ Լօռին ամբողջութեամբ, կամ էլ մասամբ⁵³: Իսկ ընդհանրապէս Խալիլ փաշան միաժամանակ մի կողմից իր յայտարարութիւններով յոյսեր է տալիս հայ գործիչներին, միւս կողմից անորոշութեան մէջ պահում յայտարարելով, թէ ցանկանում են Անդրկովկասի վրայով իրենց տիրապետութիւնը տարածել մինչեւ Թուրքեստան. «...Մենք թուրքերս,- յայտարարել է Խալիլ փաշան, իր պատուին տրուած ճաշկերոյթից յետոյ վարչապետ Քաջազնունու եւ Հայաստանի խորհրդարանի նախագահ Պ. Սահակեանի մասնակցութեամբ տեղի ունեցած պաշտօնական խորհրդակցութեան ժամանակ,- չենք մտածում որեւէ ժողովուրդ սրկակացնելու մասին, սակայն մենք... ուզում ենք ... իղէան իրագործել: Մենք ցանկանում էինք վերականգնել կապը մեր հին հայրենիքի՝ Թուրանի հետ եւ դրա համար ուզում ենք, որ մեր երկու հայրենիքները իրար միացնող ճանապարհները ուրիշների փորապետութեան տակ չլինեն»⁵⁴:

Բեմագիրը գնալով անելի հետաքրքիր է դառնում՝ խճճելով հայ գործիչներին թուրքական դիւանագիտական սարդոստայնում: Պարզում է, որ Լօռու եւ Փամբակի մասին Մեհմէդ Ալի փաշայի միջոցով Խալիլ

փաշան նամակ է ստացել էնվերից, որ այդ գաւառների զինուորական գրատունը մնայ, իսկ քաղաքացիական վարչութիւնը յանձնուի հայերին: Իսկ Աբդուլ Քերիմ փաշան սխալ է թոյլ տուել, վրաց կառավարութեանը յայտնելով, որ թուրքերը թողնում են Լոռիի եւ Փամբակի գաւառները եւ շահագրգռուած պետութիւնները կարող են իրենց վարչութիւնը հաստատել այնտեղ: Այնուհետեւ յայտնելով, որ վրացիները շուտով իրենց վարչութիւնը պիտի հաստատեն իրենց կողմից թողնուած շրջաններում, յորդորում է հայերին «անմիջապէս ուղարկէք ձեր մարդկանց իրենց երկրին Կեր կանգնելու համար, բայց առանց զինուորական մասերի»⁵⁵:

Բորչալուի գաւառից թուրքական զօրքերի ետքաշման օր Դեկտեմբերի 6ը, թուրքերն իբր թէ առաջինը տեղեկացնում են ՀՀին, բայց երբ հայկական զօրքերը մտնում են Լոռի եւ Բորչալու, հանդիպում են վրացական զօրքերի: Պարզում է, որ թուրքերը վրացիներին թուրքական պարպումի օր յայտնել էին Դեկտեմբերի 4ը: Նրանց նպատակն էր հետանալուց առաջ լարուածութիւն ստեղծել երկու հարեան հանրապետութիւնների միջեւ, յետագայ հնարատր նոր միջամտման համար թաքնուած հնարատրութիւններ պահպանել, իրավիճակը խճճել, մի ազգին հանել միւսի դէմ, ստիպել հայերին հրաժարուել նոյնիսկ Բաթումի Պայմանագրով իրենց պատկանող տարածքներից, հայերի թիկունքից պայմանատրուածութիւն ձեռք բերել Ախալքալաքը նրանց յանձնելու վերաբերեալ: Հայերն, իհարկէ հասկանում էին հայ-վրացական պատերազմ սանձագերծելու թուրքական հաշուարկները եւ, ընդհանրապէս, թուրքական այս խաղի իմաստը, սակայն Վրացեանի ներկայացմամբ «հայերը, զբաղուած լինելով ներքին աւելի ծանրակշիռ հարցերով՝ ուժ չունէին Ախալքալաքը գրաւելու համար: Վրացիները օգտուելով առիթից՝ փութացին զօրք մղցնել եւ իրենց իշխանութիւնը փարածել Ախալքալաքի շրջանի վրայ, ինչ-որ վրդովմունք առաջ բերեց հայկական շրջանակներում»⁵⁶:

Հայերի զգուշատրութիւնը պայմանատրուած էր ոչ միայն ներքին, այլեւ արտաքին ծանրակշիռ հանգամանքներով: Փարիզի Վեհաժողովում անհրաժեշտ էր ներկայացնել արդարացի պահանջները մի ժողովրդի, որը ենթարկուել էր ցեղասպանութեան, ոչ միայն Արեւմտեան Հայաստանում, այլեւ Կովկասում: Իդէպ թուրքերը բաւականին լցօրէն էին պատրաստում Փարիզի Վեհաժողովին: Մասնատրապէս թուրքերը փորձում էին Փարիզի Վեհաժողովում ներկայացնել հայերին որպէս յարձակողապաշտներ⁵⁷: Հայոց Մեծ Եղեռնը իրականացրած, Կովկասում արեւելահայութեան եւ արեւմտահայ գաղթականութեան նկատմամբ ցեղասպան քաղաքականութիւնը շարունակած թուրքերը գրքեր էին գրում հայերի վայրագութիւնների մասին, նիւթեր հաւաքում խեղճ մուսուլմանների նկատմամբ հայերի բարբարոսութիւնների վերաբերեալ:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

1917-18 թուականները Հայոց Յեղասպանության պատմության մէջ նոր էջ նշանաւորեցին: Պատերազմի ամարտական փուլում կատարած ոճրագործութիւնն ամարտական փուլին հասցնելու եւ պատասխանատուութիւնից խուսափելու նպատակով թուրքերը դիւանագիտական խարդաւանքներով՝ ժխտողական ռազմավարութեամբ իրականացրին Կովկասի հայութեան եւ այստեղ ապաստանած արեւմտահայութեան բնաջնջումը:

Օգտուելով Ռուսաստանի յեղափոխութիւնից եւ բոլշեւիկների հռչակած խաղաղութեան եւ հաշտութեան սկզբունքներից, ժխտողական ռազմավարութեամբ թուրքերը ձեռնամուխ եղան Հայոց Յեղասպանութեան շարունակութեանը, նոր պայմաններում, նոր մեթոդներով: Թուրք դիւանագիտական զինանոցում կծկուեց ժխտողական ռազմավարութեան կծիկը, որն իր թնճուկների մէջ խեղդեց հայութեանը: Թուրք դիւանագիտական միտքը ի զօրու եղաւ պատերազմել զինադադարի ժամանակ, բանակցել պատերազմելով, հաճոյախօսել, շողոքորթել սպառնալիքներով, դիւանագիտական բեմագրեր յղանալ, խաղալ միջազգային իրատունքի եւ քաղաքակրթութեան պաշտպանի դերեր, կեղծ մեղադրանքներ յօրինել, հակասութիւններ առաջացնել տարբեր ժողովուրդների եւ հասարակական խմբերի միջեւ, թուլացնել նրանց դիմադրական կորովը, երկպառակութիւն սերմանել, յուսալքել եւ բարոյալքել զինուորներին, սպաներին, եւ ընդհանրապէս՝ հայ հասարակութեանը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Յօդուածը տպագրուած է ՀՀ ԿԳՆ Գիտութեան Կոմիտէի կողմից հաստատուած 18SH-6A009 ծածկագրով «1918-1921 թթ. Իրողութիւնները Շիրակի Բնակչութեան Պատմական Յիշողութեան Համատեքստում» թեմայի շրջանակներում:
- ² Հրանտ Աւետիսեան, *Հայկական Հարցը 1918թ.*, Երեւան, Բարձրագոյն դպրոց Հրատ., 1997, էջ 11-19:
- ³ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնից յետոյ ստեղծուած Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարութիւնը:
- ⁴ Համագումարն ընտրում է 15 հոգուց բաղկացած կենտրոնական խորհուրդ, Վահան Փափագեանի նախագահութեամբ, ստեղծում է նաեւ բիւրօ, որը պէտք է աշխատէր գաղթականների օգնութեան գործով զբաղուող մարմինների համախմբմամբ: Կարճ ժամանակում արեւմտահայութիւնը ձեռնամուխ էր լինելու Կովկաս ապաստանած 300,000 արեւմտահայերի հայրենիք վերադարձի գործին:
- ⁵ 1917 Յունիսի 7ին Ալեքսանդր Կերեսկին կարգադրում է հայկական հրաձգային վեց գումարտակներ վերածել զնդերի եւ *դիփզիաներ* կազմաւորել: 1917 Յունիսի 28ին ռուսական բանակի գլխատըր գերագոյն հրամանատար Կոռնիլովը հրամայում է հայկական զօրամիատրում՝ բանակային *կորպուս* կազմակերպել:
- ⁶ *Հայրենիք*, 1923, թիւ 3, էջ 124:
- ⁷ Աւետիսեան, էջ 35:

⁸ «Գեներալ Նազարբեկովի Յիշողությունները», կազմ.՝ Գ. Շատիրեան, *Բանբեր Հայաստանի Արխիվների*, 1992, թիւ 3, էջ 47:

⁹ Նոյն, էջ 48:

¹⁰ Նոյն, էջ 49:

¹¹ Աւետիսեան, էջ 85:

¹² Բրեստ Լիտովսկի հաշտութեան բանակցութիւնները Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Բանակ Դաշինքի երկրների (Գերմանիա, Աստրո-Հունգարիա, Բուլղարա, Թուրքիա) միջեւ ընթացան երեք փուլով՝ 1917 Դեկտեմբերի 9ին (22), 1918 Փետրուարի 18 (Մարտի 3): Ա. փուլը սկսուեց 1917 Դեկտեմբերի 9ին Նախագահ՝ Իոֆֆէ: Բ. փուլը (Նախագահ Տրոցկի)՝ 1917 Դեկտեմբերի 27ին (1918 Յունուարի 9) եւ շարունակուեց մինչեւ 1918 Յունուարի 28ը (Փետրուարի 10): Գ. փուլը՝ 1918 Փետրուարի 18ին (Մարտի 3)ին, որն ասարտուեց թուրքական վերջնագրի ընդունմամբ: Պայմանագրի 4րդ կէտով Թուրքիային անցան Կարսը, Արդահանը, Բաթումը: Ռուսաստանը պարտաւորուեց երեք ամիս ընթացքում տարածքից հանել իր բոլոր ուժերը, քաղաքացիական եւ զինուորական պաշտօնատար անձանց:

¹³ Գերմանական պատուիրակութեան անդամ Քիլմանի որակմամբ «ոչ սովորական ճարպիկ, բնածին դիւանագէտ» Հազգը փաշան հաճոյախօսութեամբ կարողանում է Բրեստ Լիտովսկի բանակցութիւնների առաջին փուլում ռուսական կողմին ընդունել տալ հաշտութեան թուրքական պայմանները:

¹⁴ Միջանի գնդերից բաղկացած մեծ զորամիատրուս:

¹⁵ Շահումեանը Գանձակից Թիֆլիս է տեղափոխուում Գանձակի դաշնակցական ղեկավար Հայկ Մելքոնեանի օժանդակութեամբ:

¹⁶ 1. Տաճկաստանը պիտի լինի անկախ, դիմադրութիւնը պիտի շարունակուի թուրքերի դէմ: Շահումեանը պիտի ջանայ, որ ռուս զօրքերը մնան ճակատում: 2. Անդրկովկասում ստեղծում է հայկական կանտոն, ըստ Շահումեանի սահմանաւորման ծրագրի: 3. Թիֆլիսն ու Բաքուն լինելու են ազատ քաղաքներ:

¹⁷ Ռուբէն, *Հայ Յեղափոխականի Մը Յիշատակները*, Երեւան, Ադանա Հրատ., 1991, Հտր. 7, էջ 141:

¹⁸ Անդրկովկասի իշխանութիւնները եւ այդ իշխանութեանը մաս կազմող ՀՅԴի ներկայացուցիչները եւ Ռուսաստանից անջատուելու գաղափարին են հակում Բրեստ Լիտովսկի Պայմանագրի կնքումից յետոյ, երբ թուրքերը կարողանան են ռուսներին պարտադրել իրաժարութիւն Կարսից, Բաթումից եւ Արդահանից:

¹⁹ Համահայկական Խորհրդակցութիւններ 1912-1920թթ., խմբ.՝ Ա. Վիրաբեան, Երեւան, ՀԱԱ, 2004, էջ 312-17:

²⁰ Ա. Խաչատրեան, *Արեւելահայ եւ Թուրք Դիւանագիտական Յարաբերութիւնները*, Երեւան, ՀԱԱ, 2010, էջ 70:

²¹ Ալ. Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը», *Հայրենիք*, 1924, թիւ 6, Ապրիլ, էջ 82:

²² Նոյն, էջ 83:

²³ Գ. Պետրոսեան, «1918թ. Տրապիզոնի Հաշտութեան Խորհրդաժողովը եւ Հայկական Հարցի Արժարժումները», *Հայագիտութեան Հարցեր*, Երեւան, 2016, 3 (9), էջ 47:

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 101:

- ²⁵ Անտիսեան, էջ 114:
- ²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 7, թ. 178-181:
- ²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 159:
- ²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 180-181:
- ²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 43:
- ³⁰ Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան», էջ 32:
- ³¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 103:
- ³² Համահայկական, էջ 310. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 122, թ. 1-4:
- ³³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 103
- ³⁴ Պետրոսեան, էջ 47:
- ³⁵ Չխենկելու առաջարկով ստեղծուած յատուկ յանձնախումբը՝ կազմուած պատուիրակութեան 17 անդամներից՝ Քաջազնունու, Գ. Լասխիշվիլիի եւ Ի. Հայդարովի գլխատրութեամբ, Տրապիզոնից գործուղուած է Թիֆլիս Սէյմին եւ կառավարութեանը հաշտութեան խորհրդաժողովում ստեղծուած երկու պատուիրակութիւնների առճակատումների, անհամաձայնութիւնների մասին զեկուցելու եւ նոր լիազօրութիւններ եւ յանձնարարականներ ստանալու՝ ընդհատուած թուրք-անդրկովկասեան բանակցութիւնները շարունակելու համար:
- ³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 122, թ. 1:
- ³⁷ Համահայկական, էջ 324-5. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 122, թ. 1-4:
- ³⁸ ՀՅԴ ականատր գործիչ Կարնիկեանը ծնունդ էր 1882ին Էջմիածնում: 1917ին Անդրկովկասեան կոմիսարիատում զբաղեցնում էր ֆինանսների նախարարի պաշտօնը, իսկ 1918ին Անդրկովկասեան Սէյմի պատգամատր էր: Մեծ յարգանք էր վայելում ոչ միայն կուսակիցների, այլեւ քաղաքական հակառակորդների շրջանում: Յայտնի էր զուապ, հաասարակշռուած քնատրութեամբ: Նրան համարում էին կուրօրէն վրաց մենշեւիկների ետեւից գնացող, հայկական շահերը վրացիներին ստորադասող, եւ մեղադրում որ գործիք է եղել Կարսը յանձնելու խնդրում:
- ³⁹ Կ. Ալեքսանեան, «Միհրան Խաչատրեանի Յուշերը Զօրավար Անդրանիկ Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասի Գործունէութեան Մասին», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հոր. 36, Պէյրուֆ, 2016, էջ 527-55:
- ⁴⁰ Նիստի քննարկման են ներկայացուած 6 բանաձեւեր՝ սոցիալ դեմոկրատների, ՀԺԿ, Վրացեանի, Արշամ Խոնդկարեանի, Վ. Տէր Գեորգեանի, Վ. Նաասարդեանի:
- ⁴¹ Անտիսեան, էջ 195:
- ⁴² Կարինէ Ալեքսանեան, «Ժխտողականութեան Դրսետրումներն Ալեքսանդրապոլի Գաառում 1918-1921թթ՝ Թուրքական Ռազմակալումների Շրջանում», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հոր. 37, Պէյրուֆ, 2013, էջ 473-86:
- ⁴³ Անտիսեան, էջ 193:
- ⁴⁴ Խաչատրեան, էջ 159:
- ⁴⁵ Անտիսեան, էջ 195:
- ⁴⁶ Խաչատրեան, էջ 159:
- ⁴⁷ Նոյն, էջ 164:
- ⁴⁸ Նոյն, էջ 165:
- ⁴⁹ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն Կուսակցութեան խմբակցութեան անունից Խ. Կարնիկեանը վերջնագիրը չընդունելը հիմնաւորում է հետեւեալ

պատճառաբանութեամբ. վերջնագրի ընդունումը ոչ մի կերպ չի կանգնեցնի թուրքական ռազմական առաջխաղացումը եւ հայ զինուորների զինաթափման մտադրութիւնը. այդ է յուշում մեզ թուրքական քաղաքականութեան ըմբռնումը, եւ հակառակը պնդելու երաշխիքներ ու հեռանկարներ չկան, իսկ հայկական զօրքերի զինաթափումը սկիզբն է լինելու հայ ժողովրդի կոտորածի:

⁵⁰ Հայաստանի Անկախութեան Հռչակումը եւ Իշխանութեան Կենտրոնական Մարմինների Ձեռնարկումը (1918 թ. Մայիս-Յուլիս). Փաստաթղթերի եւ Նիւթերի Ժողովածու, կազմ., առաջաբանի, ծանօթագ. հեղինակ՝ Հ. Կ. Սուքիասեան, խմբ.՝ Ա. Ս. Վիրաբեան, Կ. Հ. Խաչատրեան, ՀԱԱ Երեւան, 2009, էջ 23:

⁵¹ Ա. Վիրաբեան, Հայ-Վրացական Ռազմաքաղաքական Յարաբերութիւնները 1918-1921 թթ., Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2016, էջ 150:

⁵² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 71, թ. 37:

⁵³ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 37, թ. 26-27:

⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 37, թ. 46-48:

⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 37, թ. 33-34:

⁵⁶ Ա. Վրացեան, Կեանքի Ուղիներով, Հոր. Ե., Պէլյուք, Տպ. Համազգային, էջ 41:

⁵⁷ Նոյն, էջ 41:

TURKISH DENIALISM IN THE CAUCASUS (1917-1918)

(Summary)

KASRINE ALEXANIAN

karineal@mail.ru

The paper focuses on the denialist policies the Turkish state adopted between 1917 and 1918, when, due to the Bolshevik revolution, the war between the Ottoman Empire and tsarist Russia stopped, Russia withdrew from WWI and signed the Brest-Litovsk Peace Treaty. This in turn led to the departure of Russian soldiers from the Turkish front and the return of the Russian-occupied Western Armenian territory to Turkey.

The author argues that this change of course was a golden opportunity for the Turks to proceed with their plans of Armenian extermination. In fact, they continued their genocidal plans with new methods by enforcing their terms on the peace negotiations with the Caucasian authorities and at the same time advancing their armies and occupying further lands on the Armenian frontier, proclaiming that their aim was to save the local Turkish population from Armenian atrocities. The author concludes that the Turkish denialist policy enabled the Turkish state to negotiate using war tactics, flatter its opponents while using nice words, devise diplomatic scenarios, claim to be the defendant of peace and human rights norms, blame the Armenians for massacres never committed, play the Caucasian nations' against each other thus dividing them and weakening their resistance, etc.